
Samir Beglerović

Rani institucionalni razvoj *tesavvufskoga* nauka

Rezime

Razmišljajući o ovome problemu te konsultirajući literaturu koja tretira naslovno pitanje, uglavnom izmiče saznanje, čak i informacija, kako je doslovno tekao razvoj *tesavvufskog* nauka od vremena hazreti poslanika Muhammeda, alejhisselam, pa do kasnije već zaokruženih *derviških redova* XI i XII stoljeća. Preciznije, ukoliko bi neko želio sebi predočiti, pa i doslovno nacrtati, *silsilu tesavvufske poduke* (nîz) koja bi povezala konkretni derviški red s konkretnom tradicijom među hazreti *ashabima*, prvom generacijom muslimana, kako bi to izgledalo? Ovo pitanje nikako ne treba miješati s *dubovnom silsilom* (*silsila rûhānijja*) svakoga derviškog reda, kojom je svaki ovlaštenu *starješina*, učitelj (*šejh*), preko svoga učitelja, ovaj preko svoga i tako unazad, vezan za nekoga od hazreti *ashaba* (odnosno, navedeno po periodičnosti njihovoga pojavljivanja u *šejhovskim silsilama*: hazreti *Aliju*, hazreti *Ebu Bekra* i hazreti *Enesa ibn Malika*), a potom i za hazreti Muhammeda, alejhisselam. Ono o čemu govorimo jeste veza prvih oblika prenošenja islamske poduke njegovanih među hazreti *ashabima* i kasnijih *derviških redova*.

1. Uvod

Ovim radom ne namjeravamo reći kako niko nije o ovome pisao, naprotiv. Ali rijetko se ponudi na jednome mjestu integralan prikaz ovoga o čemu govorimo. Zbog čega je to, uopće, važno? Upravo taj vid prenošenja autentičnog islamskog nauka sigurno je odlučujući u pristupu učitelja učeniku, odnosno, u *tesavvufu*, pristupu *potpunog vodiča* (*muršid kāmīl*) *onome koji želi* (*murīd*). Opće je poznato kako je hazreti Poslanikov, alejhisselam, metod poduke islamu, metod “rada s pojedincem”, sačuvan, rekli bismo, jedino u *tesavvufu*. Naravno, ovo ne treba generalizirati niti ostale tokove prenošenja islamskoga nauka tek tako osuđivati, i to najmanje iz dva razloga.

Prvi razlog bila bi činjenica da se metod “rada s pojedincem” njeguje i u *šiijskoj irfānī* tradiciji (*’irfān i šī’a*). Tu, također, osviješteni *znalac*, *’arif*, osviješten u smislu da je pronašao, ozbiljio vezu svoga bića s nadosjetilnim bićem *imāma* (*ostāzei gajbī*), metodom “rada s pojedincem” razgovara sa *sālikom*, savjetuje ga i instruiira na *sālikovome sejrūs-suluku*. Premda se fenomen *šiijskoga kelāma* razvijao uporedo s razvojem *klasičnog kelāma*, negdje od vremena *Nasiruddina Tūsija*¹, koji je svojim radom, prije svega sjajnim djelom “*Tedžrīdul-’aqā’id*”, utjecao ne samo na *klasični kelām* već i na daljnji interpretativni tok tradicionalnog *šiijskog nauka* – negdje od toga vremena, mogli bismo reći, premda su, ali u mnogo manjoj mjeri, djela iz *šiijskoga kelāma* i dalje pisana, svoje do tada neprikosnoveno mjesto u svijetu *šūzma šiijski kelām* polahko će ustupati jednoj novoj tradiciji, tradiciji *irfāna*. Pored spekuliranja, *irfānī* tradicija insisitirat će na *intuitivnome* spoznavanju, što će pospješiti daljnji razvoj *teorije prosvjetljenja* (*iluminacionizma, išrāki*), koju je među prvima sistematski iznio hazreti *Subraverdi Maktūf*.

Drugi razlog odnosio bi se na duh vremena i sve prouzročene promjene. Naime, a što ćemo, ako Bog da, pokušati koncizno izložiti u ovome radu, shodno širenju i razvoju islamskoga društva, pa i islamske države, odnosno

¹ Rođen je 1201. godine, a na ahiret preselio 1274. O njemu više vidi: M.M. Sharif, *Historija islamske filozofije*, Zagreb, August Cesarec, 1990., tom I, str. 560.-575.

² Rođen u Suhravardu 1153., a preselio na ahiret 1191. Zauzima važno mjesto u mnogim *tesavvufskim* teorijama, pa i u njegovanju *sejrūs-suluka*, odnosa *učitelj (šejh)* – učenik. Konačno, izuzetno važno djelo o *mekāmima*, jako prožeto i *intuitivnošću* ali i *spekulativnošću*, napisao je pod naslovom “*Meqāmātūs-sūfijja*”, Bejrut, Dārul mašrik, 2002. O njemu vidi više: M.M. Sharif, *Historija islamske filozofije*, tom I, str. 382.-404.

teritorija sa znatnim brojem muslimanskoga stanovništva, postavljali su se različiti zahtjevi pred vlast koja je upravo u tokovima prenošenja islamskog nauka uočila, što je sasvim prirodno, veliku šansu, čak, rekli bismo, ključno sredstvo opravdanja i, samim time, učvršćenja svoje vlasti ili svoga položaja. Dovoljno se samo podsjetiti kako su različite muslimanske vladarske dinastije, želeći istaći šerijatsko utemeljenje svoje pozicije na vlasti, političke razloge najveće podjele među muslimanima, podjele na *sunije* i *šiije*, prosto preinačili u *akaidске*. Pogubnost takvoga postupka vidljiva je i u našem vremenu.

Pored toga, moderni sistemi obrazovanja, koji nisu nikli “tek tako” već su djelimično vezani i za promjene, barem u muslimanskim društvima u X, XI i XII stoljeću, koje bismo najjednostavnije (naravno to ne znači i najpotpunije i najpreciznije) okarakterizirali kao “masovnost obrazovanja”, tražili su promjene i u pristupu samome procesu poduke (*ta’lim*). Jednostavno rečeno, “rad s pojedincem” mnogo je lakše osmisliti i izvoditi u uvjetima kada, u našem slučaju, puno vjersko obrazovanje nije obavezno, kada se tek pojedinci odlučuju na materijalnu žrtvu radi stjecanja znanja (*talebul ’ilm*). No, shodno modernim zahtjevima o obaveznome školovanju, broj učenika neuporedivo je veći te sada učitelj mora raditi sa grupama; za pojedince, jednostavno rečeno, ima se sve manje vremena.

Uzme li se u obzir kako su se u islamskim obrazovnim institucijama izučavali i, uvjetno rečeno, nevjerski predmeti, lahko je zaključiti kako su, s obzirom na njihov isključivo vjerski karakter, tradicije *tesavvufa* i *irfāna* bile u “povlaštenijem položaju”.

Vodeći računa o svemu do sada rečenomu, kao uvod u ovo poglavlje, odnosno kao uvod u govor o kontinuitetu metoda poslaničke poduke s kasnijom interpretativnom tradicijom, namjeravamo nešto reći o značaju ustanove *medrese* za islam, kao i o ustanovama (koje su, nesumnjivo, postojale) prethodnicama *medrese*. Kao što ćemo, ako Bog da, vidjeti, sve te institucije prethodnice *medrese* opstale su i njeguju se i danas, no, u jednom povijesnom trenu bile su sastavni dio razvoja prijenosa općeg islamskog nauka, pa tako i *tesavvufa*, prijenosa koji je društveno-politički kulminirao s novom ulogom, a samim time, i položajem *medrese* u islamskom svijetu. Danas je jasno kako je srednjovjekovni sistem rada, pa i finansiranja, *medresa* u našem vremenu uveliko prevaziđen. Naravno, to ni u kome slučaju ne znači i negiranje izuzetno bitne uloge *medresa* u povijesti *islama*, niti to znači kako *medrese* danas ne postoje. Prvo, i naša Islamska zajednica i dalje njeguje institucije *medrese*, ali koje su, i sadržinski i finansijski, izmijenile

svoj tradicionalni oblik funkcioniranja. Drugo, shodno nekim modernim pokretima među muslimanima, pokretima koji se ne njeguju samo među muslimanima modernističkih selefijsko-vehabijskih profila već upravo i među muslimanima sklonim *tesavvufu*, reaktualizira se uloga *medrese* na način da se osnivaju, sada već za naše vrijeme arhaične, privatne ustanove, potpuno izvan sistema kako općeg državnog tako i obrazovanja koje tradicionalno njeguju teritorijalne islamske zajednice u različitim društvima. Ove *medrese* daleko su od tradicionalnih, i po svome sadržaju ali i po svojim plodovima. No, ono što su i moderne *medrese* zadržale jeste jedan *ideološki* razlog njihova osnutka ali i *ideološka* obojenost programa koji se u njima izučava. Nažalost, do ovoga vremena u Bosni i Hercegovini, barem koliko je meni poznato, nije napisana neka opsežna i temeljita analiza fenomena osnivanja *modernih medresa* kod nas. Ali taj problem uveliko prevazilazi okvire ovoga rada. Stoga ćemo početi govorom o ulozi *medrese* u povijesnome toku prenošenja *tesavvufskoga* nauka.

2. Rane tradicionalne odgojno-obrazovne institucije kod muslimana

Kao što je poznato, prvi sistematski način prenošenja islamske pouke mogli bismo motriti kroz dvije faze. Prva bi se odnosila na period početka spuštanja posljednje Božije Objave – Kur’ana. To je rani mekanski period. Hazreti Muhammed, alejhisselam, tek je počeo dobivati Objavu te je, shodno procjeni neprijateljstva mekanskog idolopokloničkog društva prema posljednjoj Objavi, poduku obavljao u tajnosti. Naravno, s obzirom na to da je mali broj ljudi prihvatio islam, poslaniku Muhammedu, alejhisselam, posljednjem Božijem poslaniku, bilo je fizički lahko poduku vršiti na način izravnoga rada sa svakim pojedincem. Napomenut ćemo, premda je bio mali broj muslimana, kvalitet islama bio je na izuzetno visokome nivou. Poslanik Muhammed, alejhisselam, poduku je vršio ili u svojoj ili u kućama drugih muslimana. Ova prva, uvjetno rečeno, *privatna naučna sijela (medžālisul ’ilm)* osnovno su obilježje poduke u prvome periodu. Kao što ćemo, ako Bog da, kasnije u radu vidjeti, ona nisu nikada dokinuta, rekli bismo nikada nisu prevaziđena. Štaviše, koriste se i danas. Naime, na sijelima zatvorenoga tipa, mnogo je lakše utjecati na izbor učesnika, samim time i na kvalitet raspravljanoga sadržaja, te i na slobodno tretiranje tema koje bi, ukoliko bi bile raspravljane u javnosti, ozbiljno poremetile odnose između tih učesnika i njihovog šireg društva. Nekada su ta sijela “u četiri oka”, a nekada im prisustvuje i veća grupa ljudi. Što se tiče hazreti Muhammeda,

alejhisselam, ovu vrstu poduke *privatnim naučnim sijelom* a kroz susret samo s jednom osobom prepoznajemo u, naprimjer, Poslanikovoj, alejhisselam, poduci hazreti Hatidže, hazreti Alije, hazreti Ebu Bekra (čak i prilikom Hidžre, u pećini Sevr, kako to prenosi *tesavufska* tradicija), kasnije hazreti Enesa ibn Malika i drugih.

Drugi vid poduke kroz *privatna naučna sijela* prepoznajemo u hazreti Poslanikovim, alejhisselam, susretima s grupama hazreti *ashaba* koji su bili tajni. Nekada bi poslanik Muhammed, alejhisselam, ovlastio nekoga *ashaba* da sâm prenosi drugima ono što ga je on, hazreti Muhammed, alejhisselam, podučio.³ Razlozi Poslanikovog, alejhisselam, odsustvovanja s tih predavanja mogli su biti različiti: oprez da se sijela ne otkriju, osamostaljivanje u vjeri i spoznaji odraslijih *ashaba* i slično.

Nakon Hidžre, prinudnoga iseljenja muslimana iz Meke u Medinu a uslijed pritiska i otvorenog progona nekih muslimana koje su poduzele mekanske idolopokloničke starješine, vid poduke bitno se promijenio. U Medini islam se prezentira ljudima potpuno otvoreno. Gradi se centralna džamija – Džamija Poslanika, alejhisselam. U jednome dijelu džamije, stanovao je hazreti Muhammed, alejhisselam.⁴ Da naglasimo, Poslanik, alejhisselam, niti je stanovao doslovno u džamiji a niti je imao velik stan. Jednostavno, jedna bočna strana džamije predstavljala je izravan ulaz u nekoliko manjih prostorija. U svakoj od njih živjela je po jedna supruga hazreti Muhammeda, alejhisselam - *ummehâtul mu'minîn*, a sâm Poslanik, alejhisselam, svaku noć provodio bi s drugom suprugom, izuzev ako bi mu neka od njih dala dopuštenje da tu noć provede sâm u *munadžatima* sa svojim uzvišenim Gospodarom. Središnji dio džamije predviđen je bio za namaz. Drugi bočni dio džamije (krov oba boka napravljen je od pruženih palminih grana) kao i središnji dio, ali izvan vremena namaza, predviđeni su bili za okupljanje muslimana i učenje islama. Naravno, poduku je vršio ili hazreti Muhammed, alejhisselam, ili samo onaj koga Alejhisselam ovlasti. Moguće je bilo da odjednom bude i nekoliko poduka, ali nijedna nije

³ Naprimjer hazreti Muhammedovo, alejhisselam, slanje hazreti *Mus'aba ibn Umejra* godinu prije Hidžre (621.) u Medinu, da tamošnji narod podučava "Kur'anu i vjeri". Vidi: Ebu Bekr Siradžuddin (Martin Lings), *Muhammed – život njegov osnovan na vrelima najstarijim*, Sarajevo, Oslobođenje, 1995., str. 121.-122.

⁴ Detaljno o ovome može se naći, naprimjer, kod: Katarina Oto-Dorn, *Islamska umetnost*, Novi Sad, Izdavačko preduzeće "Bratstvo i jedinstvo", 1971.

smjela biti održavana bez saznanja i izričite dozvole hazreti Muhammeda, alejhisselam.

Poduka na taj način odvijala se, dakle, u džamiji a po principu *naučnih kružoka* (*halka*, množina *halek* ili *halekāt*). Učesnici *naučnoga kružoka* sjeli bi u krug, a voditelj *kružoka* hazreti Muhammed, alejhisselam, ili neko koga bi Alejhisselam izravno ovlastio, bio bi sastavni dio toga kruga. Vodio bi glavnu riječ, podučavao, postavljao pitanja, a ukoliko bi neko iz te *halke* želio postaviti pitanje, činio bi to tek nakon dobivanja odobrenja (*izun*) voditelja *kružoka*. Razlog ovome leži, prvo, u disciplini koja je stvarno nužna za bilo koju naučnu raspravu, a, drugo, leži i u tome što se podrazumijeva da je voditelj konkretnoga *kružoka* najodrasliji ili barem najpozvaniji u materiji koju *kružok* tretira. Ta zrelost može se ogledati ili u činjenici da voditelj stvarno najbolje predmetnu materiju poznaje ili što ima dopuštenje, u vremenu nakon hazreti Muhammedove, alejhisselam, smrti duhovnu dozvolu (*izun rūhānī*), od Alejhisselama.

Zanimljivo je kako se poduka metodom rada s grupom a u *kružoku* (*halka*) ne samo do dan-danas zadržala u nekim islamskim grupama, naročito u derviškim *tekijama*, već i moderna teorija obrazovanja usvaja ovaj princip, u nešto modificiranoj formi – kada se voditelju *halke*, umjesto u nekoj zamišljenoj sredini koja spaja dva kraja kruga, mjesto daje na kraju presječne *halke*.⁵

Nakon povratka muslimana u Meku, ovaj način poduke primijenjen je i u Časnome Haremu (*Harem Šerīf*), u dvorištu Kabe. Naravno, i u drugim džamijama svetoga islamskog teritorija (pojas Hidžaza), poput džamije u mjestu Kuba i slično, također je primjenjivan ovaj metod. Ovlaštenje drugoga predavača, odnosno voditelja *halke* pomoći će muslimanima nakon perioda hazreti Pejgamberove, alejhisselam, smrti. Naravno, o tome ko je ovlašten, kako bismo mi danas rekli “kompetentan”, voditi *halku*, razvit će se velike rasprave između kasnijih *sunija* i *šijija*, pri čemu će *sunije* zagovarati princip dogovora najučćenijih muslimana, dočim će *šijije* zagovarati kako u svome vremenu ovlast mogu dati samo *imami* iz hazreti Muhammedovoga, alejhisselam, potomstva – *Ehli bejta*, kasnije četverica *nâiba* (namjesnika) posljednjega imama hazreti *Mehdija* (period *Manje skrivenosti* – *Gajba sugrā*), a u periodu *Velike skrivenosti* (*Gajba Kubrā*), koja će trajati do Sudnjega dana, *šijiski mudžtehidi*

⁵ Filip Jelavić, *Didaktika*, Zagreb, Naklada “Slap”, bez god. izd., str. 32.

te vjerski najobrazovaniji učenjaci i duhovno osviješteni.⁶ U svakome slučaju, pored dvije forme obrazovne institucije *medžâlisi ilm*, privatnih naučnih sijela, muslimani su od samoga početka upoznati i s institucijom *džamije* kao obrazovne institucije.

Širenjem islama na druge teritorije i povećanjem broja osoba zainteresiranih za islamsku poduku, kao i povećanjem broja muslimana sposobnih za podučavanje drugih, muslimani uvode u upotrebu dodatne institucije. No, prije negoli damo njihov prikaz, samo ćemo se kratko podsjetiti na opću podjelu nauke u tome dobu. Mada postoji nekoliko analiza, koristit ćemo se *Ibn Haldunovim* djelom "El-Mukaddima", kao klasičnim i jednim od najcitiranijih djela u ovoj oblasti.⁷

Islamske znanosti bile su podijeljene u dvije velike grupe: *vjerske znanosti* (*'ulūm naklijja*) i *opće znanosti* (*'ulūm 'aklijja*).

U *vjerske znanosti* (*'ulūm naklijja*, doslovno "prenesene znanosti") ubrajali su se, prvo, *šerijatske znanosti* (*'ulūm šer'ijja*), s osnovnim ograncima: *kira'et i tefsir*, *hadis*, *fikh* i *ferâiz*, *usūlul fikh*, *vel dzedel vel hilafijjât*, i *kelâm*, te, drugo, *jezičke znanosti* (*'ulūm lisānijja*), gdje su se izučavali *leksika*, *gramatika*, *stilistika*, *metrika* i slično.

U *opće znanosti* (*'ulūm 'aklijja*, doslovno "umске znanosti"), ubrajalo se sedam osnovnih disciplina: *logika*, *geometrija*, *aritmetika*, *astronomija*, *muzika*, *prirodne znanosti* i *metafizika*.⁸

Naravno, davanje islamu statusa službene religije u islamskim državama, uz uvažavanje i drugih religija, naročito *judaizma* i *kršćanstva* (*ehlul kitāb*), postavilo je ovakav zahtjev pred islamski obrazovni sistem. Stoga je sasvim jasna, uz sve dužno poštovanje, neuviđavnost onih suvremenih islamskih obrazovnih institucija koje u svome programu ne samo da izbjegavaju upoznavanje učenika i studenata (*taleba*) s glavnim tokovima klasičnog islamskog mišljenja već i suvremenih "općih znanosti".

Islam je, barem među većinom hazreti *ashaba*, bio podučavan shodno njihovoj srednjoj i poodmakloj starosnoj dobi, što je sasvim normalno budući

⁶ Murtada Mutahhari, "An Introduction to 'Irfan", *Al-Tawhid*, Teheran, svezak IV, br. 1, Muharram - Rabi al Awwal 1407., str. 6.-8.

⁷ Vidi: Ibn Haldūn, *El-Mukaddima*, Bejrut, Dārul kitābil 'arebī, 1996., str. 403.-405.

⁸ Ibid, str. 404.

da je riječ o prvome vremenu u kojemu je tek spuštena posljednja Božija objava. Po uzoru na kur'ansko-sunnetske istine kako uzvišeni Allah sve stvara s istinskom vjerom u Njega (*fitretallāhilleti fetaren-nase 'alejhā*)⁹, odnosno da se svako dijete rađa s tom primordijalnom vjerom u Boga i Božiju jednoću, a kasnije ga roditelji (rekli bismo “okolina”) učini, preinači u *jevreja, kršćanina, idolopoklonika* i slično¹⁰, od ranih dana muslimani su shvatili kako islamska poduka mora biti cjelovita i u odnosu na opće faze čovjekovog razvoja. S obzirom na to da su *naučna sijela* i *džamije* previđeni za vjernike srednje i odmakle starosne dobi, uvedena je i institucija za obrazovanje djece nazvana *kuttāb* (množina *ketātīb*), kasnije, a i danas, poznata pod nazivom *mekteb* (množina *mekātīb*).¹¹ *Mektebi* su se nalazili uz skoro svaku mahalsku džamiju. U njima su djeca podučavana pismu i kur'anskome pismu, te osnovama vjere – *fikhu* i *akaidu*, koliko je to već potrebno jednom muslimanu. Ovisno o insistiranju učitelja u *mektebu* (koji se nazivao *mukettib*, doslovno “učitelj pisanja”), djeca bi bila podučavana i *tesavvufu* (lijepome ponašanju, bolestima i snagama duše, i slično) ili bi se njihova saznanja zadržavala na *fikhsko-akaidskim* pravilima. Za razliku od početnoga angažiranja vjerskih učenjaka u džamijama, kada učenjaci za svoj napor nisu dobivali novčanu naknadu, već su se povodili za porukom hadisa: “Ko sakrije znanje kojim se može okoristiti, bit će zauzdan uzdom od vatre.”¹², a tadašnji uvjeti života su im to dopuštali, *mukettib*, koji je

⁹ “Ti upravi lice svoje vjeri, kao pravi vjernik, vjeri, djelu Allahovu, prema kojoj je On ljude načinio.” Kur'an, sura *Er-Rūm*, ajet. 30.

¹⁰ Hadis glasi: “Svako novorođenče rađa se sa *fitrom*, a roditelji njegovi učine ga jevrejom, ili kršćaninom, ili međzusijom. Kao što životinja kada nosi životinju, možete li ikako znati da ima sakatosti?!” Bilježi ga Buharija, prenoseći ga od hazreti Ebu Hurejre.

¹¹ Volio bih ovdje navesti jedno izuzetno bitno djelo na našem jeziku, kada je u pitanju tematika islamskih obrazovnih institucija. Riječ je o radu rahmetli Muhameda Emina Dizdara, nekašnjega direktora Gazi Husrev-begove medrese, pod naslovom “Nastavni zavodi kod starih Arapa”, objavljenom u zborniku *Tridesetogodišnji izvještaj šeriatske sudačke škole u Sarajevu od osnutka do kraja školske godine 1916./1917. (objavljen na tridesetogodišnjicu 19. decembra 1917.)*, u Sarajevu, 1917. godine, u izdanju Zemaljske štamparije, str. 3.-27. Meni je pažnju na ovaj rad skrenuo dr. *Ismet Bušatlić*, pa mu se i ovom prilikom najtoplije zahvaljujem.

¹² Hadis bilježi Ibn Madže, prenoseći ga od hazreti Abdullaha ibn Amra, hazreti Ebu Seida el-Hudrija i i hazreti Ebu Hurejre.

obično bio iz dotične mahale, dobro upućen u osnove vjere, dobivao je darove od imućnijih roditelja čija su djeca pohađala njegov *mekteb*.¹³

Izučavajući, kao što smo na početku naveli, detaljno *vjerske znanosti* ali i *opće znanosti*, pojedini muslimani povezani zajedničkim interesom osnivali su, po uzoru na početna *privatna naučna sijela*, *privatne klubove* (*uhuvva*, doslovno “bratstvo”). Iz istih razloga uslijed kojih su u mekanskom periodu spuštanja Objave muslimani njegovali instituciju *medžâlisul ilm*, i kasniji muslimani, želeći sigurnost i kvalitet rasprava, osnivali su *privatne klubove*. Najpoznatiji je, sigurno, *Ihvânus-saffâ*’ (doslovno “Čista braća”), u kojemu su članovi raspravljali o različitim aspektima religije, te općenito o svijetu, kosmosu, filozofiji i slično.¹⁴

Također, od samoga početka razvoja islamske države, pored do sada navedenih institucija, muslimani su gradili i opremali *javne i privatne biblioteke*, često nazivane kao *bejtul hikma* ili *dârul hikima* (doslovno “kuća mudrosti”). Te biblioteke veoma često su bile organizatori naučnih rasprava. Pored toga, iz njih su finansirani mnogi projekti, od prijevoda filozofskih i religijskih klasičnih djela, do islamskih vjerskih komentara. Nerijetko su ih osnivali sâmi vladari, tako da im finansiranje skoro nikada nije bilo problem.¹⁵

Na tragu ustanovljivanja *javnih i privatnih biblioteka*, ustanovljene su i “kuće”, odnosno, mogli bismo reći, instituti na kojima su se izučavale *kur’anske znanosti* (*dârul Kur’ân*), *hadiske znanosti* (*dârul hadîs*) i *racionalne znanosti* (*dârul ’ilm*).¹⁶

U promicanju *općih znanosti*, posebno treba istaći *bolnice* (*bimâristân*), u kojima se izučavala i predavala medicina, te *opservatoriji* (*mersad*).¹⁷

Negdje u IX i X stoljeću, na prostoru Horasana, susrećemo se s posebnom obrazovnom institucijom zvanom *hanikab*. To je najčešće, barem u početku,

¹³ Muhamed Emin Dizdar, *Nastavni zavodi kod starih Arapa*, str. 7.

¹⁴ Na našem jeziku mogu se pronaći dva osnovna djela vezana za rad ovoga kluba. Prvi je objavljeni magistarski rad akademika Enesa Karića, pod naslovom “Enciklopedija Ihvanus-safa”, Sarajevo, Fakultet islamskih nauka, 1986., te prijevod njihove poslanice “Rasprava čovjeka sa životinjama”, koju je također preveo profesor Enes Karić, a objavio ju je El-Kalem, u Sarajevu, 2001.

¹⁵ Muhamed Emin Dizdar, *Nastavni zavodi kod starih Arapa*, str. 14.

¹⁶ Vidi: Asma Afsaruddin, “Muslim Views on Education: Parameters, Purview, and Possibilities”, *Journal of Catholic Legal Studies*, XXX, svezak 44, br. 143., 2005., str. 146.-147.

¹⁷ Muhamed Emin Dizdar, *Nastavni zavodi kod starih Arapa*, str. 18.

bila kuća učitelja (*šejh*), a namjena joj je bila duhovna i obrazovna poduka *derviša*. Nositelj života u *hanikahu* bio je *šejh*. *Hanikah* je imao stroga pravila kojih se njegov stanovnik morao pridržavati. Bilo bi izuzetno zanimljivo na ovome mjestu navesti deset pravila *hanikaha* kojega je vodio hazreti *Ebu Seid ibn Ebil Hajr* (XI stoljeće):

Neka svoje ćelije drže uredno a svoja tijela čista.

Neka ne sjede pred džamijama ili drugim svetim mjestima u želji da druge ogovaraju.

Neka im se dopusti da obavljaju namaz u *džematu* (zajedno).

Neka mnogo klanjaju noću.

Neka u sumrak mnogo *istigfar* (oprost) čine i dragoga Allaha zazivaju.

Ujutro, neka uče Kur'an koliko god mogu, i neka ne razgovaraju sve dok Sunce sasvim ne iziđe.

Između akšama i jacije, neka uče *zikr* i *viridove*.

Neka iskažu dobrodošlicu siromahu i osobama koje su u potrebi, te svakome ko ih zamoli za njihovo društvo, i neka strpljivo podnose nevolju koja ih zadesi.

Neka ne jedu ništa, ukoliko nisu u *džematu*.

Neka ne odlaze jedan od drugog izuzev da im taj kolega prethodno dadne *izun* (dopuštenje) za to.

Također, neka slobodno vrijeme provode čineći jedno od ovoga troga: studirajući teologiju, učeći *virid* ili čineći *hizmet* (pomažući) nekome. Ko god voli ovaj *džemat* i pomaže im shodno svojim mogućnostima, ima udio u njihovom bereketu i naknadi na drugome svijetu.¹⁸

S druge strane, još u VIII i IX stoljeću, na teritoriji Sjeverne Afrike, ustanovljeni su takozvani *ribâti* (doslovno "stražarnice"). *Ribâti* su vezani za područja s arapskim stanovništvom a služili su za odbranu muslimanskoga teritorija od eventualne najezde neprijatelja. Dakle, za razliku od *hanikaha*, *ribât* je imao vojno porijeklo. Kasnije, *ribâti* će služiti kao mjesta *osamljivanja* (*halvet*), u koja bi dolazile osobe koje se žele odvojiti od drugih ljudi na neko vrijeme te se to vrijeme posvetiti isključivo dragome Bogu. Ovo znači da stanovnici *ribâta* nisu bili podučavani kroz odnos *učitelj-učenik* (*šejh-murîd*),

¹⁸ Vidi: J. Spencer Trimingham, *The Sufi Orders in Islam*, Oxford, Oxford University Press, 1998., str. 167.

već ih je međusobno jedino vezala odlučnost da jedno vrijeme provedu svako sâm u svojoj ćeliji.

Tek kasnije, *ribâti* će početi nalikovati *hanikasima*, a termin “ribât” će biti korišten na teritoriju obale Tigrisa, dočim će termin “hanikah” biti upotrebljavan na teritorijama Iraka, Sirije i Egipta, ali ne i ostalih dijelova Afrike.¹⁹ Također, kasnije će doći do jedne, rekli bismo, inverzije, pa će *hanikah* biti ustrojen na takav način da će imati starješinu, ali koji će se tek brinuti o funkcioniranju *hanikaha*, dočim će se *ribâti* formirati doslovno oko nekog *šejha*, koji će se, pored sâme institucije i zadovoljenja njenih pravila, ustanovljenih *zavještanjem (vakuf)*, brinuti i o duhovnome napretku *derviša*.

Pored ove dvije odgojno-obrazovne institucije, u svijetu *tesavvufa* nailazimo i na treću, koja nastaje kao neki spoj *hanikaha* i *ribâta*, ali koja ima i svoje specifičnosti i izravno je vezana za *derviške redove* (institucionalizirani *tesavvuf*). Riječ je o *zâviji*. *Zâvije* su bile male, skromne građevine, organizirane oko *šejha*. Upravo su ovi *šejhovi* glavni nosioci kasnijih *derviških redova*.²⁰ U početku, *zâvije* nisu bile materijalno osigurane poput *hanikaha* i *ribâta*. U *zâvijama* su stanovali *šejhovi*, najčešće iz drugoga kraja, koji su *nadahnućem* dobili zadatak da odu u konkretno mjesto i posvete se *tesavufskoj* poduci. Kako je veliki broj *šejhova* na ta mjesta dolazio sa svojom porodicom ili je, pak, porodicu na tim mjestima oformio, vremenom, *zâvije* su se vezivale za konkretnu porodicu. Naravno, pošto je *zâvija* bila ne samo mjesto duhovnoga odgoja već i mjesto porodičnoga života *šejha*, većina je formirala *porodični vakuf (evladijetul vakf)* koji se, dakle, nasljeđivao, a služio je za materijalno osiguranje konkretne *zâvije*. Ovisno od slučaja do slučaja, ukoliko bi se nekom materijalno dobrostojećem vjerniku, namjesniku ili vladaru, *zâvija* ili *šejh* ili *derviški red* svidio, *zâviji* bi bio dodijeljen jedan *vakuf* namijenjen isključivo njoj.

Uloga *hanikaha* vremenom je opadala, vjerovatno i iz razloga što je *hanikah* imao i obrazovni zadatak, u smislu školskog obrazovanja novakâ. Tako se kasnije susrećemo s institucijom *turbe-hanikaha*, koja je okupljala zainteresirane za učenje nekoga *šejha* pokopanog u tome *turbetu*. No, s obzirom na to da su se morala osigurati i materijalna sredstva kako bi posjetioci a i čuvari

¹⁹ Ibid, str. 168.

²⁰ Daphna Ephrat, *A Learned Society in a Period of Transition – The Sunni ‘Ulama’ of Eleventh-Century Baghdad*, New York, State University Press, 2000., str. 144., 147.

hanikaha mogli biti materijalno zbrinuti, vremenom je postala praksa da se u *hanikahu* sahranjuje jedan od vladara, čime je bilo osigurano materijalno izdržavanje toga mjesta, dočim su *šejhovi* sahranjivani u *ribâtima* i *zâvijama*.

Kako bi se “povećao” bereket *hanikaha*, u *hanikah* su znale biti pohranjene neke mubarek stvari (naprimjer neki komad metala i drveta koji su, po predaji, pripadali hazreti Pejgamberu, alejhisselam).²¹ Na nearapskom teritoriju, ta mjesta nazivali su i dalje *hanikasima*, dočim su se na teritoriju pod snažnim arapskim utjecajem, naročito u središnjoj Aziji, ta mjesta nazivala *turbe-zâvijama*. Na pojedinim mjestima, *turbe-zâvije* su dimenzijama uveliko nadišle klasična *turbeta*, naročito jačanjem tradicije Turaka i Mongola.

Neke *turbe-zâvije* obično bi okupljale *dervise* zimi, dočim bi ih ljeti *dervişi* napuštali i krenuli u druge *zijarete* (*posjete*). Nije potrebno posebno naglašavati, *turbe-hanikasi* ali i *zâvije* svoj rad, djelovanje dugovali su *bereketu evlije* tu pokopanog, odnosno *evlije* koji je bio tu *starješina*. S obzirom na to da su i mnoga plemena osjećala protok *bereketa*, sâmi bi međusobno sakupljali novac za održavanje tih mjesta. Tako je dolazilo do konstantnog protoka (*fluktuacija*) i ljudi i ideja, pa je sasvim jasan značaj i ovih institucija.

Zâvije su obično bile okružene zidom, čineći kompleks prostorija i dvorišta. U dvorištima, *haremima*, bili su sahranjivani prvaci koji su osnovali *zâvijaju* a nerijetko i njihovi nasljednici, dočim bi najveća prostorija služila za skupno činjenje *zikra*, a druge prostorije za intimne razgovore i ugošćavanje posjetilaca. U *zâvijama* se klanjalo u *džematu*, učen je Kur'an, izučavan hadis, tefsir, *tesavvuf*, nerijetko i književnost. Na istoku, naročito nakon uspostave Osmanlijske države, *zâvije* su nazivane *tekijama* i *dergjasima*, a u Indiji *džemâ'at hân* (*zajedničke kuće*) ili *dâerah*.²²

Nabrojali smo ukupno jedanaest islamskih obrazovnih i odgojno-obrazovnih institucija:

- *privatna naučna sijela* (*medžâlisul 'ilm*),
- *džamija*, odnosno džamijski *kružok* (*halka*),
- *mekteb*,
- *privatni klubove* (*uhuvva*),
- *javne i privatne biblioteke* (*bejtul hikma*, *dârul hikma*),

²¹ Ibid, str. 9.

²² J. Spencer Trimingham, *The Sufi Orders in Islam*, str. 177.

- *instituti za izučavanje kur'anskih znanosti (dârul Kur'ân), hadiskih znanosti (dârul hadîs), racionalnih znanosti (dârul 'ilm),*
- *hanikah,*
- *ribât* i
- *zâvije* (na istoku pod nazivom *tekija* ili *dergjâh*).

Sve one prethodile su formiranju najpoznatije islamske institucije – *medrese*.

3. Medrese

Medrese se počinju osnivati u XI stoljeću. Za razliku od prethodnih institucija, država je u *medresama* prepoznala ključno sredstvo širenja islama ali i učvršćenja svoga vladajućeg položaja. Naime, osnivanjem i finansiranjem *medresa*, osiguravali su se sadržaji na njima izučavani, te daljnji smjer razvoja bilo koje islamske znanosti. Navedimo kao primjer najpoznatiju *medresu*, koja se, sigurno, svojim utjecajem, razvijenošću i poljem djelovanja može svrstati u rang današnjih univerziteta, samo, naravno, uz drugačiji obrazovni sistem – *Medresu Nizâmiju*. Osnovao ju je poznati vezir seldžučkoga sultana *Melikšâha Nizâmul Mulki Tûsî*, u Bagdadu, 1067. godine.²³ Među njenim najpoznatijim profesorima bili su hazreti *Ebu Hamid Muhammed Gazali*, hazreti *Ahmed Gazali*, hazreti *Ebu Nasr Kušejrî Nisâburî*, te hazreti *Ebu Nedžib Suhreverdi*. Premda je teoretski bilo moguće da svako osnuje *medresu*, ipak je znatna razlika između, uvjetno rečeno, “državnih medresa” i “privatnih medresa”.

U oba slučaja, postojao je konkretan utemeljitelj i finansijer *medrese*, tako da bi podjela na državne i privatne mogla biti dovedena u pitanje. No, velika je razlika ukoliko uzmemo u obzir finansijsku moć vladara, ili nekoga iz vladarskog staleža, i prosječnog trgovca, a naročito siromašnog učitelja. Shodno visini uloženi sredstva, bio je određen i broj učenika i učitelja, te visina stipendije za učenike. Dovoljno je istaći kako, naprimjer, spomenuti *Nizâmul Mulk* nije utemeljio *Medresu Nizâmiju* samo u Bagdadu već je riječ o cijelome nizu *Nizâmijâ (medâris nizâmijja)*.²⁴ S druge strane, nakon poznatog hazreti imam *Gazalijevog* povlačenja iz javnoga života (*halvet*) i osamljivanja na munari

²³ Vidi: Muhamed Emin Dizdar, *Nastavni zavodi kod starih Arapa*, str. 9., 10.

²⁴ Nedžât Kevser Oglü, *Min tunâsit-Turkmânil hadâriyya fil 'Irâk*, <http://www.alturkmani.com/makalaat/1-12092005.htm> (stranica je bila aktivna 08. 05. 2007.)

Umejadske džamije u Damasku, hazreti *Gazali* je u Damasku osnovao svoju medresu “El-Medresa el-Gazzālīja”, koja je danas i u teorijskim raspravama skoro potpuno nepoznata.²⁵

U ovome smislu rečeno, osnivanje *državne medrese* u svome programu naročito su njegovale primijenjene islamske discipline, posebno *fikh*²⁶, dočim je u *privatnim medresama*, naprimjer u hazreti *Abdul Kadirovoj* “Bâbul ešdž”, posebno mjesto davano teorijsko-odgojnim disciplinama, poput *tesavvufa*, *filozofije* i slično. Govoreći o ovome, profesor *Ekmeleddin Ihsanoğlu* kaže:

Medrese su ustanovljene da bi se u njima izučavala nauka o fikhu. Tako su u 11. stoljeću medrese Nizamije otvorene sa ciljem da se u njima obrazuju pravnici (*fakih*). U nekima od ovih medresa se izučavao samo jedan *sunitski* mezheb (jedna pravna škola), što znači da su postajale odvojene škole za četiri mezheba i u svakoj su časove držali različiti predavači; u nekim se, pak, medresama izučavalo nekoliko mezheba, pa nailazimo i na primjere takvih u kojima su se učila sva četiri. Nemamo podataka o tome da li su se u prvim medresama Nizamije osim fikha i arapskog jezika izučavale racionalne nauke.²⁷

Shodno rečenom, mogli bismo donijeti dva zaključka, odnosno istaći dvije osnovne karakteristike *medrese*.

Prva bi bila kako su *medrese* bile praktično simbol urbanih cjelina.²⁸ Islamska civilizacija dosegla je svoj vrhunac na prijelazu iz X u XI stoljeće. Glavna odlika toga razvoja, kao uostalom razvoja svake civilizacije, jeste razvijenost i uređenost gradova. Abasidski *halifa*, u političkom i vojnom smislu skoro potpuno nemoćan, uživao je duhovni autoritet a doslovno su ga “salijetale” vladajuće dinastije, kako bi im “ošerijatio”, ozakonio vlast. Želeći osigurati odanost stanovništva, vladajuće dinastije, u ovome slučaju *Seldžuci*, a kasnije

²⁵ Abdul Kādir ibn Muhammed en-Nu’ajmī ed-Dimeškī, *Ed-Dāris fi Tārihil Medāris*, Bejrut, Dārul kutubil ‘ilmīja, 1990., tom I, str. 313.-323.

²⁶ Jonathan P. Berkey, *Madrasas Medieval and Modern: Politics, Education, and the Problem of Muslim Identity*, separat, bez mjesta i godine izdanja, str. 5.

²⁷ Ekmeleddin Ihsanoğlu, “Obrazovanje i nauka u Osmanskoj državi”, *Historija osmanske države i civilizacije*, Sarajevo, Orijentalni institut i IRCICA, 2004., str. 784.

²⁸ Jonathan P. Berkey, *Madrasas Medieval and Modern: Politics, Education, and the Problem of Muslim Identity*, str. 6.

i *Osmanlije*, maksimalno ulažu sredstva u razvoj *medresa* te iz te činjenice primjećujemo i drugu karakteristiku *medresa* – a to je politička.

Pored toga, širenje islama, dodiri s drugim učenjima, porast različitih interpretacija vjere – sve ovo naprosto je istaklo potrebu pristupanja centriranim, usmjerenijem obrazovanju. S obzirom na to da pravne nauke i njihove pomoćne discipline, poput književnih nauka, mnogo više zahtijevaju memoriranje negoli njegovanje intuitivne spoznaje, sasvim je očekivano preferiranje tih nauka u odnosu na nauke koje tretiraju osobine čovjekove duše. Konačno, kratkoročno promatrajući, *pravne nauke* za državu i državnu propagandu “isplativije” su negoli *tesavvufi filozofija*, naprimjer, budući da, u većini slučajeva, ne formiraju buntovan kadar te odmah daju rezultate (*pravnici* koji pomažu državi i državnom aparatu).

Identično se događalo i sa širenjem *tesavvufskoga* nauka. Od početnih *halki* iz vremena hazreti *ashaba*, preko *hanikaha*, *ribâta* i *zâvija*, pred *mutesavvife* postavio se izazov – kako održavati autentični islamski nauk, sada definitivno njegovan samo u okrilju *tesavvufa*, budući da je vlast u islamske obrazovne institucije pored islamskoga nauka utkivala i sadržaje koji bi ih osigurali na vlasti. Kako na neki način i odgojnu komponentu (“*džihâdun-nefs*”) održavati uporedo s obrazovnom? Povećao se i broj *derviša*, islamski teritorij znatno se raširio. *Tesavvufski* nauk, koji je shodno Poslanikovoju, alejhisselam, praksi (*Sunnet*) uvijek vodio računa kako o posebnosti svakoga čovjeka tako i o specifičnosti karakternih crta svakog pojedinca, uporedo s institucionaliziranjem općeg islamskog nauka, sasvim prirodno, transformiran je od ranih teritorijalno pozicioniranih *tesavvufskih kružoka*, preko prvih izdiferenciranih škola (*mezâhib*), ka sasvim konkretnim, duhovnom vezom (*silsila*) i metodom rada (*usûl*) određenim derviškim redovima (*turuk*).

Poput državnih *medresa*, *derviški redovi* također su prihvatili osnovne smjernice prethodnih obrazovnih institucija, ali su ih na neki način ponovno kodificirali i usmjerili. U *medresama*, bilo je važnije ko je učeniku dao diplomu (*idžâzet*) negoli koju je *medresu* učenik završio.²⁹ U *derviškim redovima*, moglo bi se reći, tendencija je ista, osim što je akcenat na *šejhu*, barem u početku, bio podudaran s metodologijom *derviškog reda* (*tarikata*) kome je *šejh* pripadao, a, opet, u izravnoj ovisnosti o osnovnim karakternim crtama *murida*.

²⁹ Ekmeleddin Ihsanoğlu, *Obrazovanje i nauka u Osmanskoj državi*, str. 786.

Premda to nije tema ovoga rada, napomenut ćemo samo kako su se ispreplitanjem rada *medresa* i *tekija* oformile četiri interpretacije islamskoga nauka, a naročito kasnije u Osmanskoj državi. To su *službeni islam*, pod kojim se misli na mjesto koje je vjera *islam* zauzimala u vladajućim krugovima te državno profiliranje islamskoga nauka; potom *medresanski islam*, islamski nauk prezentiran u *medresama*, skoro isključivo kroz *fikh*; *tekijski islam*, *tesavvufski* profilirana prezentacija islama; te *narodni islam*, sinteza *državne*, *medresanske* i *tekijske* interpretacije.³⁰ ■

Samir Beglerović

EARLY INSTITUTIONAL DEVELOPMENT OF TASAWWUF TEACHING

Summary

When considering this issue and examining referential sources, there is very little information on the actual development of *tasawwuf* teaching from the time of Prophet Muhammad p.b.u.h., to the time of clearly defined *dervish orders* of 11th and 12th centuries. Specifically, if one is to present, or rather sketch out, the *silsila of tasawwuf teaching*, which may connect a specific dervish order with a specific tradition among the *ashab*, the first generation of Muslims, what would that be like? This is certainly not to be confused with the *spiritual silsila* (*silsila rūhāniyya*) of each dervish order, which grants the authority to each headmaster and teacher (*sheikh*), through his own teacher, and so on, and links them to one of the *hazrat ashab* (i.e. in the order of their appearance in *silsila of the sheikhs*: *hazrat Ali*, *hazrat Abu Bekr*, and *hazrat Enes ibn Malik*), and then *hazrat Muhammad*, p.b.u.h. This paper discusses the link between initial forms of conveying Islamic teaching among the *ashab* and the subsequent *dervish orders*. ■

³⁰ Ahmet Yaşar Ocak, "Religija", *Historija osmanske države i civilizacije*, str. 697.-702.